

ארבעה קברים וחדתונה אחת

חיי היהודים באיראן באמצע המאה ה-20
לפי מחמוד דנשוור

יהודים בלבוש מסורתי באיראן, 1920-1930 (אוסף רחמיאן, ארכיון יד בן-צבי)

במהלך המסע הוא עבר תלאות וסכנות. עם שובו לטהראן, הוציא לאור את רשמיו וזיכרונותיו על מצב תושבי איראן בשני כרכים "די דניהא ושני דניהאי איראן" (מילולית: "מה שראיתי ושמעתי") ב-600 דפים כתובים בפרסית.

בספריו הוא מתאר את העמים ואת השבטים השונים החיים באיראן באותה עת ואת המנהגים הדתיים שלהם. הוא כותב על הנוצרים, על הבהאים, על הזורואסטרים, על המוסלמים ועל יהודי איראן. תיאוריו של דנשוור על אודות יהודי איראן מתורגמים כאן לראשונה לעברית והם זורקים אור על הקהילה שחיה אז באיראן.

חמוד דנשוור היה יליד איראן שעבד בתנועת הצופים. בשנת 1944, בתחילת מלכותו של מהמוד רזא שאה פהלווי, הוא יצא למסע ברחבי איראן כנראה בשליחות תנועת הצופים. מטרת המסע הייתה לבקר בערים ובכפרים של איראן, לפגוש אנשים, לבחון את מצבם הבריאותי והכלכלי, וללמוד על אורחות חייהם.

דנשוור התחיל את מסעו בטהראן, מצויד במכתבים שמציגים אותו. לאורך הדרך, הוא הראה אותם למושלים ולפקידי ממשלה והם הדריכו אותו וסייעו לו בשליחותו.

ח

פנים קבר דניאל, המצבה

קבר דניאל, איראן (ויקישיתוף 3.0 BY-SA CC) Blitz1980

ואומרים לנפטר שאם מישהו ישאל אותו מה עשה בחייו, שיוזרה את הקמח בעיניו של השואל וכנס עם המפתח לשער גן העדן. לפי תיאורו של המוסלמי, המשפחה שברה כד שהובא מראש. המקומי הסביר שאם הכד נשבר בקול גדול זה סימן שהמת נכנס לגן עדן ושעונותיו כופרו, ואם הכד לא נשבר, סימן שהמת ילך לגהנום. דנשוור מוסיף שאצל היהודים והסיקים קיים מנהג דומה וכשאלו שורפים את מתיהם, אם מוחו של המת מתפוצץ בקול גדול נהוג להאמין שהמת יכנס לגן עדן ואז הקרובים נוהגים לשיר ולנגן, ואם לא כך הדבר, מתאבלים על גורלו.

קבר הארון ולאת

משיראז, נסע דנשוור לאיספהאן. הוא מספר שבשכונה עתיקה שלה נמצא קבר קדוש בשם "הארון ולאת". לדבריו, המוסלמים מייחסים לו ניסים ומעריכים שמדובר באחיו של אמאם רזא, מנכדיו של מחמוד הנביא, אך היהודים מאמינים שהארון היה אחד מגדולי עדתם. דנשוור מוסיף שהיהודים הם עדת מיעוט ולכן המוסלמים ניכסו את הקבר אליהם, בנו מעליו כיפה והם פוקדים את המקום תוך איסור כניסה ליהודים. על פי המסורת, שכונת הכיכר העתיקה הייתה שייכת בעבר ליהודים וכשהאמיר טימור לאנג כבש את איספהאן הוא הגיע לשכונה זו ויהודים עטויי טליתות מלווים בספרי תורה התקדמו לקראתו בכוונה לקבל את פניו. סוסו של טימור נבהל והפיל את טימור, טימור ככעסו ציווה לגרש את היהודים מהשכונה והעביר את הבעלות על השכונה למוסלמים.

קבר אסתר ומרדכי

רוב תיאוריו של דנשוור על יהודי איראן מתמקדים ביהודי המדאן, העיר שהייתה בירת הקיץ של השושלת האחמנית. דנשוור כותב על אחד מאתרי המורשת היהודיים בעיר, קבר אסתר ומרדכי, ומתאר כיצד יהודי העולם ובהם יהודי ארצות הברית ואירופה מגיעים

המסע מתחיל

דנשוור יוצא מטהראן ונע דרומה ומגיע לחוזיסתאן, וממנה לכיוון העיר שוש (שושן), שהייתה אחת מבירות השושלת האחמנית. לאחר שלא הצליח למצוא בה מקום לינה למשך הלילה, הוא החליט לבקר בקברו של הנביא דניאל שמצוי בעיר, ומצא מקום לינה לצד הקבר ובסמוך לנהר השוכן לצידו. למחרת בצהריים כשחזר דנשוור לאזור הקבר, הוא הבחין בערבים רבים שחנו באזור, על חמוריהם וגמליהם. הוא הבחין גם באנשי דת מוסלמים דוברי ערבית. דנשוור ניגש לאחד מאנשי הדת ושואל אותו על הנביא דניאל. האחרון הסביר לו שדניאל הנביא שוכן בארון זכוכית בתחתית הנהר ושרבים מגיעים לפקוד את קברו.

קישואים, קמח ומפתח

דנשוור ממשיך לעיר שיראז, שם הוא נתקל בקהילה יהודית שעוסקת בקבורת המת. הוא ניגש למוסלמי מקומי שמסביר לו שמדובר בבית קברות יהודי הנקרא באג-תחת, ומתאר לו את מנהגי הקבורה והאבלות של יהודי שיראז. המקומי מספר לו שכשיהודי גוסס, המשפחה נוהגת להניח בפיו מספר כפיות של תבשיל קישואים. לאחר שהמנוח נפטר מגיעים כל קרוביו לביתו, עם סיר גדול וקרשים וצועדים ביחד לבית הקברות. שם הם מדליקים אש, ממלאים את הסיר במים ומרתחים אותם. קרובי המשפחה ובייחוד הבן הבכור מניחים טלית או מגבת לבנה על צוואריהם ורוחצים את המת במים הרותחים. הרחצה מלווה בכבי וקינה של האם, אם היא בחיים, ובשירתו של צעיר בעל קול ערב, ששר: "נהייתי חולה ואני מת בלי ספק, אין מי שידאג לי מעתה והלאה". האם שרה: "הוי למה מתת בחדש האביב, לא אכלת תבשיל קישואים או רסק רימונים". בסוף הטקס הרבנים קוראים קדיש וקוברים את המת באדמה. המוסלמי הוסיף שבכפרים בפריפריה של שיראז היהודים נוהגים להניח בידו האחת של הנפטר קמח אורז ובידו השנייה מפתח,

קבר אסתר ומרדכי, המדאן איראן

שני המצבות בקבר אסתר ומרדכי

דנשוור תיאר גם את מנהגי החתונה אצל היהודים וכתב שבערי איראן שבהם יהודים רבים, הממשלה מאפשרת להעמיד משרד נוטריון שבו נרשמים החתונות והגירושים. בניגוד לשיעה, ביהדות דוד יכול להתחתן עם אחייניתו. אם איש יישא אישה וימות ללא שהעמיד ילדים, אחיו מוכרח לשאת את אשת אחיו המת. אם איש יתחתן ואשתו לא תוכל להעמיד לו ילדים ביכולתו של האיש לשאת אישה נוספת, אך תחילה הוא נדרש לרשות מאשתו. לפי הדת היהודית על הבנים להתחתן בגיל 18 וכנותן בגיל 14. פילגש אין בין היהודים, והיהודים אינם ממהרים להתחתן. בינתיים בלילה האחרון של פסח על החתן להכין שלוש סלסלות ממתקים וסלסלה אחת עם חמאה, גבינה, לבן, שמן, מראה גדולה, תכשיטים וחליפה ולשלוח לבית הכלה. בחג השבועות מגיע תור משפחת הכלה, והם מארחים את משפחת החתן בגן מסוים, שם אוכלים, שותים ושמים. לאחר כל אלו משפחות החתן והכלה מסכימים על לילה אחד שבו הם מאפשרים לחתן ולכלה להיות לבד בחדר להכיר אחד את השני. גם ביום השבת שלאחר מכן החתן הולך לבית משפחת הכלה וישן שם בלילה.

דנשוור מתאר גם את מנהגי הקבורה של יהודי העיר המדאן וכותב שאם מיישהו נפטר יש להשכיב אותו או אותה לכיוון בית המקדש בירושלים ולכסות את פני המת עם בד לבן. רק אז מודיעים לקרובים שיגיעו לבית הנפטר. ארון הקבורה של היהודים דומה לדבריו, לארון הקבורה של המוסלמים, אך הקרובים הם אלו שעליהם לשאת את הארון על כתפיהם לכיוון הקבורה ואסור

למקום ורואים בו קבר נביאים. דנשוור מתאר את שיחתו עם שומר המתחם המכונה מולא מנחם על אודות הקבר ועל מנהגי יהודי המקום. מולא מנחם סיפר לדנשוור את סיפורו של חג הפורים כפי שהוא מתואר במגילת אסתר, והוסיף שיהודי איראן חיו באושר ועושר עד מותו של אחשוורוש, אבל כשהוא הלך לעולמו, אסתר ומרדכי חששו מנקמתם של תומכי המן וברחו משושן הבירה להמדאן, שבה התגוררו יהודים רבים. כשהלכו אסתר ומרדכי לעולמם, הם נקברו בה. טרם בריחתה, לקחה עמה אסתר את כתרה ותלתה אותו על תקרת בית מגוריה, ויהודים שפקדו את המקום חשבו שמדובר בכיצת חסידה. בזמן המלך אחמד שאה משושלת קאג'אר, הגיע למקום ארכאולוג צרפתי שהבחין בכתר העתיק שהיה תלוי על תקרת המבנה. מספרים שבשיתוף עם שומר הלילה של המתחם הוא הוריד את הכתר שעוטר ביהלום ענק, לקח אותו וכעת הוא נמצא במוזיאון הלובר בפריז. דנשוור מתאר את קבר אסתר ומרדכי וכותב שהקבר בנוי עם כיפה ועם פתח כניסה קטן עם אבן שאותה מסוככים לפתיחה. בתוך מתחם הקבר יש שתי מצבות מעל לקרקע וביניהם קריפטת שנטען שבעבר הייתה מוארת, כנראה על ידי כתר היהלומים שהיה בתוך המבנה.

תפילות, חתונות והלוויות

דנשוור מזכיר בכתביו גם את מנהגי היום של היהודים וכותב שהיהודים נוהגים להתפלל יום יום תפילה במניין וכן תפילת כוהנים. לדבריו, היהודים נוהגים להתפלל שלוש פעמים ביום: בוקר, צהריים וערב. בזמן התפילה הם עומדים ומשתחוים מספר פעמים. לפני התפילה היהודים צריכים לשטוף את ידיהם ופניהם, אך לא את רגליהם כמו המוסלמים. את התפילה ניתן לקיים ביחיד או במניין של עשרה אנשים בבית הכנסת. אם אין מניין של עשרה, מתפלל אחד נעמד מחוץ לדלת בית הכנסת, מזמין יהודים שעוברים להיכנס ואומר בעברית "בכבוד מנחה וערבית". לאחר שמשגיגים מניין, המולא (רב) שם על ראשו טלית, עומד ומתחיל להתפלל בקול רם או בלחש. אסור למתפללים לדבר בזמן התפילה ועליהם להסתיר את ראשם תחת הטלית, לאחר התפילה נוהגים לחלק תמרים או פשטידת ירק ולאחר שאוכלים הם עוזבים והולכים לדרך. תפילת הכוהנים היא תפילה חשובה ורק הכוהנים משתתפים בה. הם מכסים את ראשם ופניהם ואומרים בקול רם: "ה' מלך ה' מלך ה' ימלוך לעולם ועד". לפי תיאורו של דנשוור קיימים 22 ימי תענית בדת היהודית מי"ז בתמוז ועד ט' באב.

היהודים תחת רזא שאה פהלווי

מספר היהודים שחיו באיראן בשנות ה־40 של המאה העשרים הוערך בין 90 ל־100 אלף נפש. בטהראן הבירה חיו כ־30 אלף נפש והשאר חיו בקהילות בערים, בעיירות ובכפרים ברחבי איראן. היהודים התגוררו כקהילה נפרדת ברובע היהודי (מחל־י יהוד, מחלה) גם מתוך אילוף וגם מתוך בחירה. המוסלמים שראו את היהודים כ"טמאים" על פי ההלכה השיעית, הטילו עליהם הגבלות שהקשו על קיום קשרי שכנות ומסחר תקינים. במקביל, היהודים רצו לשכון בקרבת המוסדות החינויים לקיום מצוות הדת היומיומיות שלהם, ואכן במחלה התרכזו כל המוסדות היהודים: בית כנסת, אטליז כשר, בית מרחץ, תלמוד תורה (מל־א־ח'אָנָה), בית דין ואולם לשמחות ולהכנסת אורחים.

המגמות הריכוזיות והרפורמות, שבהן נקט רזא שאה פהלווי (שלט 1925–1941) עם עלייתו לשלטון, שיפרו את מצבם הכלכלי ואת מעמד המשפטי והחברתי של היהודים. בתקופת רזא שאה הוענק ליהודים שוויון זכויות, אם כי הוא לא תמיד יושם בפועל. היהודים החלו לשרת בצבא האיראני כיתר אזרחי המדינה, ושערי בתי הספר הממשלתיים נפתחו בפניהם. עם זאת, עדיין נמנעו מהיהודים לכהן במשרות רמות במשרדי הממשלה או בדרגות גבוהות בצבא.

חלק מן היהודים ניצלו את ההזדמנות שניתנה להם, ופתחו חנויות באזורים מסחריים מחוץ לשכונה היהודית, דבר שלא יכלו לעשות באופן חופשי בעבר. אחדים מן היהודים, בעיקר בוגרי בתי הספר של "כל ישראל חברים" (אליאנס), הצליחו לקיים קשרים עם גורמים בארצות המערב ולהפוך לסוחרים גדולים ועשירים. בנוסף להם היו גם יהודים שהזיקו במשרות ממשלתיות של פקידות והוראה.

אולם בחיי הקהילה היהודית לא חל שינוי משמעותי. רוב היהודים המשיכו לגור ברבעים היהודיים, ונותרו עניים. בשכונה היהודית ניתן היה למצוא יהודים שהמשיכו לעסוק במקצועות המסורתיים: רוכלות, מוכרי משקאות חריפים וצורפות. כך נוצר פער משמעותי בתוך הקהילה היהודית. נוצרו הבדלים מעמיקים בין אורח החיים של המתעשרים החדשים ונושאי המשרות היהודים, שהחלו להתנתק מן השורשים המסורתיים ולהעתיק את מקום מגוריהם לשכונות המוסלמיות, לבין אורח החיים של הרוב היהודי העני, שהמשיך להתגורר בשכונה היהודית העתיקה. במקביל העמיק הפער בין יהודי הערים הגדולות לבין יהודי הקהילות האחרות, שתהליכי הרפורמה כמעט לא נגעו אליהם, והם המשיכו לחיות את חייהם המסורתיים.

נטיעה בכרכרה (דרושקה) איראן שנות ה־50 (אוסף רחמיאן, ארכיון יד-בן-צבי)

אורלי ר' רחמיאן -

חוקרת את ההיסטוריה והתרבות של יהודי איראן. דוקטורנטית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ולאחר הברכות אוכלים אותם. שנה לאחר פטירת המת משתדלים לשכוח מהמת ולנהל חיים נורמליים.

דנשוור מספר עוד שיהודי המדאן לא מבעירים אש בשבת ונהגים להשאיר את המגורות דולקות מיום שישי, אך אם יצטרכו ישלמו למוסלמי או מוסלמית שיבעיר עבורם סמובר או מנורה. לפני שהם אוכלים, היהודים מברכים ברכת "המוציא לחם מן הארץ", אוכלים לחם עם מלח, ואז מתחילים לאכול. בסוף הארוחה מתפללים תפילה אחרת נוספת בה הם מודים לאלוהים על שנתן להם את האוכל.

■ ■ ■

רשמיו של מחמוד דנשוור משקפים את חיי היהודים באיראן באמצע המאה ה־20 ואת המנהגים המיוחדים להם שהצליחו לשמר ולקיים. ■

לגר לעשות זאת. בן לא יכול ללכת תחת ארון האם ובעל לא יכול להוביל את ארון אשתו אבל החתן יכול. בהמשך רוחצים את גופת המת ומלבישים אותו בתכריכים, וכך מלבישים את כל הגוף בכפפות, גרביים, חולצה, מכנסים וכובע לגברים. חופרים קבר בעומק 1.5 מטר ושמים מצבת אבן באמצע הקבר. אם מישוה נהרג בזמן מלחמה, מריבה או שהתאבד קוברים אותו ללא רחיצה ובבגדים שבהם מת.

לאחר שמניחים את המת בקבר, שופכים עליו מי ורדים ושמים בפיו אבן קטנה, כי הם מאמינים שהמת יכול לקרוע את תכריכיו עם שינוי. בכל ימי השבוע הראשון ומאוחר יותר בימי החודש לפטירת המנוח מגיע מולא לבית המת וקורא מספרי הקודש. הם מביאים לבית הכנסת אפונה, צימוקים ופשטידה ומתפללים,

לעיון נוסף

1. ח' סערדן (עורך), איראן, בסדרת "קהילות ישראל במזרח התשע-עשרה והעשרים", ירושלים 2006.
2. ח' מזרחי, "ממנהגי יהדות פרס (איראן)", א' בן יעקב (עורך), ילקוט מנהגים - א', ירושלים תשכ"ז.
3. א' רחמיאן, "שבעת טובי העיר להם": הנהגת הקהילה היהודית בטהראן בתקופה הקאג'ארית". ספונות, ספר תשיעי (כד'), תשע"ה, עמ' 497-546.